Захааминай аймагай олониитын газетэ

Аяалай туг

2017 оной
январиин 27
№ 2 (3970)
1965 онһоо гарана

Нютагай һонин

Санагада бүхэшүүл тэмсэхэнь

Хоёрдохиёо Санага нютагта һэер шаадаг абарганууд олоороо сугларжа, регионхооронды хубиин ба бүлгэмүүдэй турнирта хабаадахань гэжэ дуулганабди. Февралиин 18-да үнгэрхэ энэ турнир Захааминай аймагай 90 жэлэй ойдо зорюулагдажа, «Алтаргана-2016» гэһэн буряадуудай уласхооронды нааданай абарга Денис Доноевай нэрэтэ шагналда хүртэхын тула мүрысөөнүүд үнгэрхэнь.

Олон зоной хабаадалгатайгаар һэер шаалганай түрүүшын турнир 2014 ондо Санагада болоо һэн. Тиигэхэдэ Санагын Соёлой байшан соо багтажа ядатараа улад зон сугларжа, Буряад Республикын аймагуудһаа ба Тываһаа зорижо ерэһэн 200 гаран баатарнуудай мүрысэхые хаража хужарлаа бэлэй. Һэер шаадаг хабаадагшад Захааминай баатар гурбан хүбүүдэй – Александр Базаровай, Баир Жамьяновай, Бэлигтэ Нохоровай, шанда хүртэхын тула Санагада сугларжа, һэерэй бүхые туршаа. 2014 оной турнирта аяар холын Аха нютагһаа ерэһэн бүхэшүүл гол шанда – трактортa хүртэһэн юм.

Мүнөө үнгэрхэ турнирта хабаадагшадые февралиин 18-да Санага нютаг урина. Энэл үдэрэй үглөөнһөө эхилжэ, ерэһэн командануудай тоо бүридхэгдөөд, мүрысөөнүүд эхилхэ. 15 саг болотор шэлэлгын тур боложо, нэгэ часай туршада «дүхэриг шэрээ» үнгэргэгдэхэ. Энэ уулзалгада спортын үндэһэн зүйлнүүдэй хүгжэлтэ тухай, Аряа-Баала бурханай хүрэг бүтээлгэ тухай хөөрэлдөөн болохоор хараалагдана. Һүүлээрэнь 16 сагһаа эхилэн финалай мүрысөөнүүд болохо.

Турнирай үедэ «Шагай нааданай» (мори урилдаан, шүүрэлгэ, няһалалга), «Шатарай» мүрысөөнүүд үнгэргэгдэхөөр хараалагдана.

Һэер шаагшадай турнирта Буряадай аймагуудһаа, Үбэр-Байгалай хизаарай, Эрхүү можын болон бусад нэгэдэлнүүдэй командануд уригдаһан байна. Командануудай бүридэлдэ 5 хабаадагшад байха ёһотой. Бүхэшүүлэй дунда дүнгүүд наһанай зэргээр гаргагдаха: 14 наһанһаа 20 хүрэтэр, 21-һээ 35 хүрэтэр, 36-һаа 50 хүрэтэр, 51 наһанһаа дээшээ. Харин эхэнэрнүүд хубиин мүрысөөндэ хабаадаха аргатай.

Хабадаха бүлгэмүүд 35-аад һэернүүдые, 5000 түхэриг взнос эмхидхэлгын комитедтэ тушааха ёһотой. Үшөө тиихэдэ, шухала эрилтэ гэхэдэ – хабаадагшад буряад хубсаһаяа үмдэжэ, мүрысөөндэ гараха болоно.

Бүхэшүүлэй түрүү һуури эзэлһэн команда 70 мянган түхэриг шанда хүртэхэ, 2 һуурида – 50 мянган түхэриг, 3 һуурида – 30 мянган түхэриг. Харин хубиин урилдаанда түрүүлһэнүүдтэ 30 мянган түхэриг, 2 һуурида – 20 мянган түхэриг, 3 һуурида – 10 мянган түхэриг шангууд барюулагдаха. Турнирай абаргын нэрэдэ хүртэһэн хабаадагша дааган шангаар шагнагдаха гэжэ эмхидхэгшэд соносхоно.

Соёлма Бальжурова, манай корр.
Денис Доноев – «Алтаргана-2016» нааданай абарга.
Фото-зураг: baikal-daily.ru

Амжалта

Сэлэнгын аймаг тухай эрхим зураглал

Шэнэ жэлэй түрүүшын үдэрнүүдтэ манай аймагай «Вести Закамны» сониной редакцида баяртай мэдээсэл дуулдаба: олон жэлдэ аймагайнгаа сониндо сурбалжалагшаар ажалладаг Олеся Шленчик Сэлэнгын аймаг тухай зураглал бэшэжэ, Буряад Уласай журналистнуудай дунда эрхимлэбэ.

- Олеся Александровна Шленчик 1981 ондо Закаменск хотодо түрэһэн. Хотын 1-дэхи һургуулида һуража байхадаа, «Знамя труда» сониной эдир сурбалжалагшадай нэгэниинь бэлэй. Бага наһанһаан ном уншаха дуратай, оршон тойрон байдалда болодог үзэгдэлнүүдые анхаралтайгаар адаглажа, тэрээн тухайгаа уран һайханаар бэшэжэ шададаг һэн. 1998 ондо дунда һургуулияа дүүргээд, Эрхүү хотодо Байгалай гүрэнэй экономикын ба хуулиин университедэй оюутан болоһон юм. 2003 ондо дээдэ һургуули дүүргэһэнэй удаа, нютагаа бусажа, «Знамя труда» сониной сурбалжалагшаар ажаллажа эхилээ.

Январь һарын 13-да, Оросой холбоото улас сай хэблэлэй һайндэртэ зорюулагдаһан баяр ёһололой үедэ Буряад Уласай Засагай газарта Олеся Шленчикта илагшын үнэмшэлгэ диплом ба мүнгэн шан барюулагдаба.

Энэ мүрысөөн тухай урда жэлэй зун Сэлэнгын аймагта үнгэрһэн Буряадай аймагуудай сонинуудай фестивальда соносхогдоһон юм. Заншалта фестивальда аймагуудай сонинуудай түлөөлэгшэд сугларжа, ажал ябадалаа хөөрэлдэжэ, шухала һонинуудаараа хубаалдажа, амаржа, Сэлэнгын аймагай үзэсхэлэнтэ газарнуудаар, нютагуудаар ябаха аргатай байгаа һэн. Тиигэжэ, угтан абаһан аймагай захиргаан һонирхолтой, омогорхохо газар нютагуудые, хараһан үзэһэнөө уран гоёор хөөрэжэ үгэхыень сурбалжалагшадта дурадхаһан юм.

Манай нүхэр Олеся Шленчик тус мүрысөөндэ хабаадажа, «Гайхамшагтай нютагаар» гэһэн толилолго «Вести Закамны» сониндо июлиин 29-дэ хэблээ һэн. Сэлэнгэ нютагай урда уряанай үргэн баян түүхэ, мүнөөдэрэй ажаһуугшадай ажабайдал, омогорхол түрүүлдэг һонирхолтой нютаг нуганууда дай үзэсхэлэнүүд тухай Олеся Александровна тодорхыгоор хөөрэжэ, уншагшадай һонирхол татажа шадаа.

Буряад Уласай Засагай газарай мэдээсэлэй ба шэнжэлэлгын хороонтой хамта Сэлэнгын аймагай захиргаан мүрысөөнэй дүнгүүдые согсолжо, түрүүшүүлые элирүүлһэн байна. 1-дэхи һуурида «Вести Закамны» сониной сурбалжалагша Олеся Шленчик гаража, амаршалгын үгэнүүдтэ хүртэбэ. Хоёрдохи һуури Хяагтын аймагай «Кяхтинские вести» сониной ахамад редактор Виктория Анчикова эзэлбэ, харин гурбадахи һуурида «Ярууна» сониной ахамад редактор Марина Хамнаева гаража, дипломууд ба мүнгэн шангуудта хүртэбэ. Илажа гараһан журналистнуудта шангуудые Сэлэнгын аймагай захиргаанай зүгһөө Е.Ю. Дагбаев барюулжа, баяр баясхалангаа мэдуулһэн байна.

Харин бидэнэр, хамта ажалладаг нүхэдынь, Олеся Александровнада энэ ушараар халуун баяраа мэдүүлээд, саашадаа урагшатай, урма баяртай ажаһуужа, гуурһаяа улам саашань хурсадхажа, бэлиг талаангаа бэхижүүлжэ, үшөө олон жэлдэ һонирхолтой толилолгонуудаараа уншагшадаа баясуулан ябахыень хүсэнэбди.

Соёлма Бальжурова, манай корр.
Фото-зураг Д. Тогмитовагай

Ойн баяр

Хүн болохо багаһаа, хүлэг болохо унаганһаа

Аяар холын 1957 оной январиин янгинама хүйтэндэ аймаг дотороо мэдэжэ малай эмшэн Валерий Мункуев Хуртага нютагта түрэһэн намтартай. Энэ жэлдэ Валерий Дашеевич жабхаланта 60 наһанайнгаа ойн баярые хани нүхэдэйнгөө, түрэл гаралайнгаа дунда угтана.

Хүн болохо багаһаа, хүлэг болохо унаганһаа гэдэгтэл, хара багаһаан хүдөөгэй ажалай амта мэдэжэ, эжы абынгаа һургаал нангинаар хадуун ябаа һэн. Дайнай ветеран, нютаг нугадаа хүндэтэй Сергей Баторович абань, Антонина Дашеевна эжынь бага наһанһаань ажал хүдэлмэридэ оролдосотойгоор, хүн зондо хүндэтэйгөөр хандажа ябахыень һургаа.

Ажалай үргэн харгыда Валерий Дашеевич дунда һургуулиин һүүлээр 1974 ондо гаража, Хамниин совхоздо ажаллаһан. Һүүлээрэнь Буряадай хүдөө ажахын институдай оюутан боложо, ветеринарна факультедтэ һураже эхилээ. Дээдэ һургуулияа амжалтатайгаар дүүргэһээр, түрэл нютагаа бусаад, эжы абынгаа ажалладаг совхозой ажахыда хүдэлдэг болоо һэн. Тэндэ ажаллахадаа өөрынгөө мэргэжэлээр арга шадалаа улам дээшэнь һайжаруулжа, бэеэ даанги шиидхэбэринүүдые абажа һураһан байна.

Саашанхи ажалайнь харгы улам дээшээ гаража, Валерий Дашеевич Хамниин совхозой 2-дохи отделениин ветеринарна эмшэнһээ совхозой ахамад эмшэнэй тушаал хүрэтэр дэбжэһэн. Арбан хоёр жэлэй туршада өөрынгөө мэргэжэлээр амжалтатай ажаллаад, АКХ «Хамни» гэһэн үйлэдбэриин захиралаар дэмжэгдээ, һүүлээрэнь Хамниин хүдөөгэй захиргаанай хүтэлбэрилэгшөөр томилогдоһон юм.

Урагшаа һанаатай, эдэбхи ехэтэй хүтэлбэрилэгшые 2000 ондо Захааминай аймагай ветеринарна станциин даргын тушаалда уриһан байна. Энэшье тушаалда Валерий Дашеевич үнэн зүрхэнһөөн оролдожо, хүтэлбэрилэн ябаһан зонтоёо урагшатай урматайгаар ажаллаа һэн. Мал ажахынуудаар ябажа, малшадай, малай ажабайдал хаража, дутуу дунданнуудыень тэмдэглэжэ, туһалха, тэдхэмжэ оруулха арга шадал бэдэрдэг һэн. Хүдөөгэй ажахынуудай байра байдалһаа аймагай зоной бэеын элүүр энхэ дулдыдадаг гэжэ ходол тэмдэглэдэг байгаа. Малшадай үйлэдбэрилдэг эдеэ хоол, һү мяха, тоһо сүсэгэй хотын зон худалдан абажа эдихэдэнь шанар һайтай продукции дурадхаха ёһотой гэдэг бэлэй. Энэ ажалаа оролдосотойгоор ябуулжа, мал адуунай бэеын тамир хараха, эмнэхэ уялгаяа нарин һайнаар дүүргэжэ, аймагайнгаа ветеринарна албаниие республикэ дотороо түрүүшүүлэй тоодо оруулжа шадаа һэн.

2005, 2006, 2008 онуудаар Захааминай аймагай ветеринарна албан ажалай мүрысөөнэй дүнгөөр Буряадтаа эрхимэй тоодо орожо шалгараа. Энэ амжалта оролдосотой, урагшаа һанаатай хүтэлбэрилэгшын габьяа болоно гэхэдэ алдуу болохогүй ааб даа.

Ветеринарна албанай шэнэдхэн эмхидхэлгын үедэ аймагаймнай хүдөө нютагууд бүхэндэ ветеринарна мэргэжэлтэд ажаллаһан зандаа үлдөө һэн. Мал адуу хаража, ажабайдалаа түхеэрэн байдаг зондо энэмнай ехэл хэрэгтэй шиидхэбэри байгаа. Манай Захааминай аймагай ажахынуудта тэжээгдэдэг эбэртэ малай тоо республикын бусад аймагуудһаа олониинь гэжэ тэмдэглэгдэдэг. Тиимэ хадаа малай эмшэдэй хэхэ ажалынь нэгэтэшье үсөөрхэгүй ха юм.

В.Д. Мункуев хүдөөгэй малай ба зоной бэеын элүүрые сахихын тула ехэхэн ажал ябуулһан. Аймагай түбтэ ажалладаг ветеринарна станциин мэргэжэлтэдые мүнөөдэрэй сагай эрилтэдэ таарама оньһон түхеэрэлгэнүүдээр хангахын тула шэнэ байшан баригдаба. Станциин хуушан байшангынь капитальна заһабарилгада оробо.

Олон жэлэй хугасаа соо түрэл нютагтаа, хүн зондоо туһатайгаар ажаллажа, шэлэжэ абаһан мэргэжэлээрээ бүхы бэлиг шадабарияа ажалдаа зорюулжа, Валерий Дашеевич Мункуев «Буряад Республикын габьяата малай эмшэн», «Оросой холбоото уласай габьята малай эмшэн» гэһэн үндэр нэрэ зэргэдэ хүртэһэн намтартай.

Соёлма Бальжурова,
манай корр.

Нютагай һонин

Буряад хэлэ – һургуули бүхэндэ

Буряад Уласай толгойлогшо Вячеслав Наговицын һургуули бүхэндэ буряад хэлэ заадаг багшанар ажаллаха ёһотой гэжэ даабари үгэбэ гэжэ засагай газарһаа мэдээсэл дуулгагдаба. Тусхай мэргэжэлтэдые бэлдэхэ хүдэлмэри ябуулха тухай хэлэгдэбэ.

Буряадай засагай газарта үнгэрдэг заншалта зүблөөн дээрэ январиин 16-да Вячеслав Наговицын эрдэм һуралсалай яаманда буряад хэлэнэй багшанарые бэлдэхэ даабари үгэһэн байна. Бүхыдөө Буряад Уласай һургуулинуудта хэды буряад хэлэ зааха багшанар хэрэгтэйб, булта һургуулинуудые тусхай мэргэжэлтэдээр хангахын тула хэды мүнгэн гаргашалагдахаб гэжэ тоолохо тухай хэлэгдэбэ.

«Энэ жэлэй сентябриин 1-һээ эхилжэ, һургуули бүхэнэй үхибүүдтэ буряад хэлэ үзэхэ арга боломжо үгтэхэ ёһотой. Тиимэһээ олониитын эмхинүүд ба гэртэхин хамтадаа оролдолго гаргажа, хүүгэдые буряад хэлэ үзүүлхын тула оролдохо байна», – гэжэ Вячеслав Наговицын тэмдэглэбэ.

Мүнөөдэрэй сагаар нютагаймнай 67 мянган һурагшад (булта һурагшадай 51 хубинь) буряад хэлээ үзэнэ. Буряад хэлэ түрэл хэлэндэл 100 һургуулинуудта заагдана, гүрэнэй хоёрдохи хэлэн гээд буряад хэлэн 252 һургуулинуудта үзэнэ. Хамтадаа Буряад Уластамнай 467 һургуули ажалладаг байна. Буряад хэлэ хүгжэлтэдэ энэмнай ехэл туһа нэмэритэй хэмжээн болохо байна гэжэ тэмдэглэмээр.

Буряад хэлэ хүгжөөлгын гүрэнэй тусхай программа 2014 ондо абтагдаһан юм. Тэрэнэй шугамаар мүнгэ алтан дүрбэ дахин ехээр һомологдожо, 30 миллион болоо һэн.

2020 он болотор бэлүүлэгдэхэ тусхай программаар гурбан һалбари тэдхэмжэдэ хүртэхэ байна: «Буряад хэлэ хүгжэлтын байра байдал һайжаруулха», «Буряад хэлэ хэрэглэхэ ушар дэлгэрүүлхэ ба хэлэнэй социальна байдал дээшэлүүлхэ», «Буряад хэлэ шудалха гурим хүгжөөлгэ».

Буряад уран зохёолой хэблэл хүгжөөлгэ

Буряад хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн уран зохёолнуудые хэблэлдэ шэлэн абалгын заншалта мүрысөөн эхилбэ гэжэ Буряад Уласай Соёлой яаман соносхобо.

Буряад хэлэн дээрэ бэшэгдэһэн эрхим зохёолнуудые хэблэжэ гаргаха, буряад хэлэн дээрэ худэлдэг хэблэл дэлгэрүүлэн хүгжөөлгэ гээшэ энэ мүрысөөнэй гол зорилго болоно.

Мүрысөөндэ табигдаха зохёолнуудые бэшээшэд байгша оной энэ һарын 16-һаа хоёрдугаар һарын 16 болотор мэдүүлгэнүүдээ бүридхэлдэ оруулха ёһотой. Шэлэн абалгын Зүблэл гурбан һарын 16-да шэлэгдэһэн зохёолнуудай дүн гаргажа элирхэйлхэ юм. Энэ аргаар хэблэгдэһэн номуудай нюур нээлгын баяр арбан һарын тэн багаар үнгэржэ байдаг Буряад хэлэнэй үдэрнүүдэй үедэ Буряад Уласай үндэһэн номой санда үнгэрхэ ёһотой.

Ямар нэрлэгдэһэн заабаринуудаар тэдхэмжэ хараалагдааб гэхэдэ:

- *Уран үгын шэди (прозо)* – 400 000 түхэриг хүрэтэр;

- *Жэгүүртэ үгэ (уран шүлэг)* – 250 000 түхэриг хүрэтэр;

- *Багашуулда (хүүгэдтэ зорюулагдаһан зохёолнууд)* – 250 000 түхэриг хүрэтэр;

- *Заншалаа сахин һэргээе (ёһо заншалнуудай, хизаар ороной ба түүхын удхатай зохёолнууд)* – 400 000 түхэриг хүрэтэр;

- *Уран үгын оршуулга (бусад хэлэнүүдһээ)* – 200 000 түхэриг хүрэтэр.

Нэрлэгдэһэн заабари бүхэндэ илагшад тодорходоо нэгэн гү, али нэгэнһээ дээшэшье байжа болохо.

Зохёол бэшэгшэ Буряад Уласай Соёлой яаманда оруулха гэбэл:

- Мэдүүлгэ.

- Зохёолоо 2 хэһэгээр саарһан дээрэ гаргаха (А4 хэмжээнэй, Times New Roman дээрэ үзэгэй 14-дэхи хэмжүүрээр, мүрнүүдэй хоорондохи зай 1,5).

- Зохёол бүхэндэ 2 шүүмжэлэл.

- Хэблэлэй гаргашануудые заабан дансанууд.

- Зохёолшын зүбшөөл (хэблэхэ, хэлсээ баталха).

Мүн лэ иимэрхүү маягаар ород хэлэн дээрэ хэблэгдэхэ зохёолнуудые шэлэн абалга амяараа үнгэрхэ ёһотой.

Асуудалнууд гарабал, иимэ утаһаар Буряад Уласай Соёлой яаманда хонходожо болоно: 21-77-04.

Соёлма Бальжурова,
манай корр.

Захааминай аймагай 90 жэлэй ойдо

Цыденжап Майдаруевич Шангаевай намтарһаа

- Долоон наһатайдаа нэгэдэхи класста орожо, 4 жэл Хуртагын һургуулида һурааб. Тиигээд 5 класс дүүргэжэ шадаагүй һэм. Тиихэдэ саг ехэ муу байгаа. Эдихэ, үмдэхэ юумэн тон хомор, машинашье ябахагүй. Үлэгшэн Хуртага хоёрой хоорондо үбэлэй янгинама хүйтэндэ ябахаш. Ябагаар ябахада ехэ бэрхэ байһан байна. Тиигээд лэ колхоздоо дүүрэн ажалшан боложо хүдэлөөб. Дайнай үедэ арбан нэгэн наһанһаань үдэр һүнигүй ажалда ябагдаа. Арбан нэгэн наһатайдаа эжыһээнь гээгдэһэн байнаб. Борной шаргаар шэрэжэ ябахадам, намда хүн ошожо: «Эжышни наһа барашоо, гэртээ ошохо болобош», – гэжэ дуулгаа һэн. Минии гэртээ ерэхэдэм, үгы байдаг замбаа, заа-зуу эдихэ юумэн бии болошоод байгаа бэлэй. Сэрэн абгаймни эжын гэр хэжэ байгаа. Би хажуудань байлсажа туһалалсааб. Тиихэдэ лама, ном уншаха гэхэ юумэн үгы байгаа. Колхоздо нэгэдхэжэ үгэһэн томо хүрин моритой байгаабди. Тэрэ мориндоо тэргэ хүллэжэ, Сэрэн абгайтаяа эжыгээ хүдөө абаашажа, нэгэ һайн газар хаража, хоюулан газарынь һайнаар тэгшэлжэ табяад, тэргэдээ һуугаад, ехэ юумэ зугаалдажа ерээ һэмди. Түрүүшээр һайн ойлгоогүй байгааб, хойшодоо ехэ муу болоо һэн. Тиихэдэ улад дайнда мордожо, шууяан боложол байха, эрэ зон үсөөржэ, ажал хүндэржэл байха. Тэрэ үедэ баабаймни түрмэдэ байгаа.

Хабартаа морин анзаһаар хоёр морёор газар хахалхаш, морид эсэшэхэ, ехэл хүндэ байгдаа. Эдихэ юумэн хомор – 200 гр. кукурузын гурил үгэхэ. Сайгаа уухадаа тэрэнээ арьбилхаш, боори хадаар ябажа, монгол мангир, түбиһэ малтахаш. Тэдэнээ уһанда бусалгаад, һүгээр сайлгаад эдихэдэ ехэ амтатай байгаа. Мэхээрэй буурсаг шобторжо абаад, кукурузыгаа гурилда холиходо һайн һэн. Гүүгэһэ, азарганай малтадаг һэмди, халяаршье уһанда худхаад эдихэш. Һүүлдэнь 600 гр. талха үгэдэг болоо һэн. Тэрэ сагта трактор машина үгы байгаа. Түлеэгээр, уһаар ябаха нэгэ тракторай байхыень һанаха юумэб. Тэрэнээ ябуулжа шадаха эрэ зон үгы һэн. Нэгэ хэды басагад Татаурово ошожо, трактористда һураһан байха. Эрдэм ном бага, ород хэлэ үгы ядаруушаг һэн. «Универсал» гэжэ нэгэ түмэр холисоотой заахан тракторно молотилко хүдэлгэжэ, үдэр һүниие мэдэнгүй ябагдаа. Энэ һүүл багаар….

Түрүүшээр 6 мори хүллэжэ, таряагаа морин молотилкоор сохигшо байгаабди. Обин дээрэ, ток дээрэ, таряа сэбэрлэхэ юумэн үгы байгаа. «Трэйр» гэжэ нэгэ гараараа эрьюулхэ машина байгаа. Тэрэниие эрьюулжэ, таряагаа сэбэрлэдэг байгаабди. Обоолоотой таряа тэнгэри өөдэ шэдэжэ сэбэрлэдэг бэлэйбди. Би яһалашье шэдэһэнээ һанаха юумэб. Модон харганай хухалаад, «вениг» уяжа, таряагаа сэбэрлэхэш. Гурбан мори хүллэжэ, «Жатка» гэжэ машинаар таряагаа хададаг һэмди. Гараараа боогоод, бухал болгожо, морин тэргээр (20-30 тэргэ) зөөдэг байгаабди. Сомолгондо гээд үдэр һүни мэдэхэгүйш…

Трактор үгы, ехэнхинь мори шаргаараа гэрэй модо зөөдэг байгаа. Малай байра, дал, хото хорёогой модо түхеэржэ, хуу шаргаар зөөгдөө. Пилорама гэжэ оройдо мэдэхэгүй байгаабди. Хоёр хүн модоор саха хээд, дээрэнь нэгэ хүн, доронь нүгөөдэнь байгаад, гар хюрөөгөөр модошон хюрөөдэжэ, тёосо, хабтагай палааха гаргажа, гэрэй тоног хэдэг байгаа. Минии баабаймни 14-тэйдэм наһа бараа һэн. Хоюулаа бүрхэлёостой халдабаритай мал ажаллаһан байнабди. Хэдэн холуур, ара модон соогуур гол горхоной эхиндэ байжа, уһагдагша һэн. Баруун голой эхиндэ, Үлэгшэнэй эхиндэ, Баарай гэхэ мэтэ газараар ябагдаа, өөһэдөө үбһэеэ абахаш. 12 наһатайдаа 3 һөөм сахюур буутай агнадаг һэм. Тарбагандa хабхаан зүүхэб, шубуу буудадаг һэм. Тэрэ үедэ сахюур буухаа ондоо буу үгы байгаа ёһотой, һүүлдэ бирданка буу харадаг һэм.

Баабай эжынгээ һүүлдэ яһалашье ядажа ябагдаа. «Үгытэй хүндэ гасалан олон, үншэн хүндэ ноён олон» гэжэ үгэ биил даа, тэрэ ехэ үнэн үгэнүүд байна гэжэ һанадагби. 1948 ондо Эриска Хандагатайн леспромхоздо 5 һара хүдэлхыем ябуулаа. Бараг һайн ябажа ерээ һэм. Хойто жэлынь баһал ябуулаа. Шадал муутайшье ябааб…Урда жэлынь Илька станци дээрэ 6 һара соо вагондо модо тээхэдээ, хүндэ модо үргэжэ, бээ

(Үргэлжэлынь 6-7-дохи нюурнуудта).

(Үргэлжэл).

муудхахаяа һанаа һэм. Эмнэлгэдэ ехэ ябагдаа. Хойто жэлынь Улаан-Үдын ФЗО-до орожо, 6 һара һуража, столяр-дархан боложо гараа һэм. Улаан-Үдэ хотодо 2 жэлһээ үлүү мебель дархалжа хүдэлөөб. Нарин ура хэжэ, 7 разрядтай болоо һэм.

1952 ондо сэрэгэй албанда мордооб, Ворошилов дээрэ байһан 92605-дахи сэрэгэй частьда албаяа дүүргэжэ, 1955 ондо бусажа ерээ һэм. Тиигээд модон ажалдаа хүдэлөөб, колхоздо мал ажалдашье ябагдаа. Маслопромдо хүдэлөөб, 1966-67 онуудта саншколодо сантехнигээр, электригээр хүдэлһэн байнаб. 1968 онһоо Госпромхоздо штатна ангуушан ябааб. Мүнөө арбан дүрбэн үхибүүтэй, 34 ашанартай, 35 гушанартай энэ һайхан алтан дэлхэй дээрэ налайжа, хотойжо ажаһуунаб.

Ангуушадта һануулга

1968 ондо Госпромхоз бии болгогдожо, Москвитин Виктор Прокопьевич даргаар томилогдожо, штатна ангуушанаар 6-7 хүнүүдые абаа һэн. Шара-Азаргаһаа Гонгор, Мэлэһээ Сэсэрэн, Михайловкаһаа Шара үбгэн, Сахирһаа Бата Шойдонов, Пүнсэг, Хуртагаһаа би – иимэ улад сугларжа, агнажа захалаабди. Мүнөө үедэ нүхэдэймни нэгэшье хүн үгы, булта наһа барашоо, гансаараа үлөөд ябагдана. Октябриин 15-да ангуушадай суглаан боложо агнахаяа хүдөө ябаа һэмди… Наряд – түсэб, лицензеэр 10 гаран буга, хандагай, гахай, гүрөөһэ, шандага, хүдэри, хэрмэ г.м. агнагдаа. Январиин 1 болотор томо ангай сезон байха ёһотой байгаа. 2-3 һара агнаһан олзоёо февраль соо асаржа, тушаадаг байгаабди. Олоһон олзомнай нэгэ машина болодог һэн. Би 15 жэл агнаһан байнаб. Лицензеэ һалгаангүй түсэбөө ходо дүүргэжэ ябааб.

1973 оной мүрысөөндэ түрүүлжэ гараа һэм. 1978 ондо «Ажалай Алдар солын» 3 шатын орден абаһан байнаб. Хүндэлэлэй грамотанууд олон бии. Снайперскэ винтовко ходо үргэлжэ агнаһан байнаб. Томо үндэр боро моритой, Кавказ, Жулик гэжэ нэрэтэй шанга 2 лайка нохойнууд – иимэ нүхэд ханилжа ябаа һэмди. Бидэ дүрбэн арба гаран жэл соо хаа-яагүй ябажа, байгаалиин элдэб үзэгдэлнүүдтэйшье ушараабди.. Уран-Дүшэһөө зааха дээхэнүүр Хээхэд хүрэтэр газараар яһала ябагдаа. Удалхаар жалга, талмайн нэрэнүүдые хуу мэдэхэб. Удалхын уладаар ехэ агнадаг һэм. Бимба, Лубсан, Цыден, Цыдей гэжэ нүхэдтэй бэлэйб. Мүнөө агнажа ябадагаа һанахадаа досоом уярдаг. Наян найман наһанайнгаа дабаан дээрэ ябаашье һаа, үшөөл хүдөө ябаха дурам хүрэдэг.

60-70-аад онуудаар һубай жэжэ мал, адуу Удалхада бариха гэжэ шиидхэбэри гарахада, хэдэн удалхынхид һөөргөө буужа ошоо. Тиигээдшье Удалха Захааминай мэдэлдэ орогон, хэдэн жэлдэ Бүргын малшад хашараг буруудые бариһан, малай байра түхеэрһэн юм. Тэдэ холо байна, үбэлынь хүндэ гэжэ нютагаа бусаһан. Бидэ гэр бүлөөрөө 1977 онһоо 5 жэл 250 толгой мал харадаг байгаабди.

Удалха өөдэ ангуушад олоороо байха Энээнһээ гадна Һалаабша мэргэн түргэн буудадагаараа ехээр суурхаһан хүн. Тэрэ хүн гэр бүлэгүй, үхибүү үгы байгаа. Ажаһуудаг газарын Һалаабша нуга гэжэ нэрэтэй, Һонгинын доро. Сахюур буугаараа гахайн һүрэг соохоо 3-4-ынь унагаадаг байгаа.

Удалха голной түргэн урасхалтай, арья барья шулуунууд дундуур замаа бэдэрэн иишээ тиишээ хүүен, хааян урдадаг. Заримандаа хэдэн метр үндэр богоһонуудые гатална, Би өөрөө 40 метртэй водопад хараа бэлэйб.

Хэрмэнэй хаһын болоходо 60-70 хэрмэ хангай үгөөд лэ байха. Олзо бэдэрхэ гэжэ юун байхаб даа, ябажа һураһан аргагүй ондоо юм байна даа. Ябаһан газараараа ябахадаа, отоглоһон газарнуудтаа ан унагаагаад, тарган гахайн мяха шанаад, һайхан сайнгаа дээжэдэ хүртэжэ, зуун грамаа барин хөөрэлдэжэ һуудаг нүхэдөө һанахадаа яһалашье досоом урбажа, муу болодог.

Ан гүрөөһэ хэзээ, хайшан гэжэ агнахые мэдэхэб. Шуһан эбэр панты агнаха сагта Шагжеев Сэсэрэнтэй һарьдаг гаража, Хара Морин орожо, гурбаад эбэр оложо ерээ һэмди. Ехэ ан гүрөөһэтэй газар байгаа һэн. Һарьдаг дээрэ янза бүриин сэсэгүүдэй, ая гангын үнэр анхилжа, хоншуухан гээшэнь гайхалтай. Зумбараа, шакал – бэеэр шоноһоо заахан, баабгай оло дахин хараһан байнабди. Сагаан дали, һандизай гэхэ мэтые олоор түүхэбди.

Пантын үедэ буга һарьдаг дээрэ гарана, тэндэ һоно боргоһон хомор. Панты ажаллажа, нэгэдэхи сортдо ябуулха ажалтай даа, минии олзолжо ажаллаһан эбэр ходо һайнаар ошодог һэн.

Үбэлэй шанга хүйтэнэй үглөөгүүр үндэр харганаатай голоор боро морёороо агнадаг

һэм. Моримни аргагүй бэрхэ мэдэхэ болоо һэн, хаана холо ябаһан, үгышье һаа байһан хандагай, буга гүрөөһые мэдээд, толгойгоо дээрэ үргөөд байшаха. Би снайперска винтовкоороо буудажал мэдэхэб. Буундаа, мориндоо ехэл найдагдаад ябагдаа. Хоёр лайка нохойдни (Казбек, Жулик) томо анда ябажа һураһан, намдаа үнгэрүү дуратай, олзо гээшые олоһон байхабди.

Морёороо агнахадаа сагаан хубсаһа үмдөөд агнахада ехэ һайн байха. Хабартаа баабгайн хадада шулуу урбуулжа, шоргоолзо эдижэ, үмхи нүүлэ хахалжа байхадань дайралдаа һэм. Хүбүүтэй баабгайн хүндэ ородог хоёр ушар намтай болоһон байха.

Удалхын уладаар обоодонь ябалсадаг байгааб. Сагаан Шулуутада ехэ тахилгатай, Найра Балма төөби гэжэ эгээн ехэ обоо, Хүүхэн Хутагта гэхэ мэтэ байха. Хаан уула Хатан уулын хормойдо зумбараа, үнэгэн ябагша һэн. Игумновай харгыгаар Зүүн-Морин дүхүү ошожо агнадаг һэм. Хэрмэ, булга, томо буга, хандагай, загаһаар ехэ элбэг газар.

Хабартаа шоно агнадаг байгааб. Шэнэ саһан дээрэ мүрынь мүшхэжэ, гүлгынь агнааб, эхэ шонын арбан гурбан гүлгэтэй байһыень үзөө һэм. Ходо 7-8 гүлгэтэй байха, залуу шоно гурбые гаргадаг. Һамарай гараагүй сагта гахай агнахада, үдэрэй 3 сагта хойшоо хадада гарана. Декабрь һарада гахайн ороондо агнахада һайн, анир абяа үгэжэ байха. Гахайе муугаар буудаад, хойноһоонь дахаха ехэ гэнээтэй, хүндэ сэхэ орохо. Хэрмэ агнаад, отогтоо ошоходоо 4-5 сагһаа хойшо хурил гэрынь хаража ябахада болохо, байгаа һаань, тэрэниие хүдэлгэжэ, һаршаганууллха, 2-3 хэрмэн гаражa болохо.

Гансаараа ябаһан буга урамаар дуудан асаржа, уулздаг һэм. Олон һүрэг байбал ерэхэгүй. Үбэлэй хүйтэндэ ондолидо тураг орожо, долёодог. Хаана, хэзээ, хэды сагта, ямар газарта ородогыень һайн мэдэхэб. Хабар, март-апрель соо тураг, гүрөөһэн жалга, хонхо хобоодо эдеэнэй үндэһэ ехэ эдидэг, тэрэниие агнажа болохо.

Орой намар, саһан дээрэ баабгайн мүр байбалынь мүшхэжэ, агнажа болохо. Тэрэ ондоо нүхэнүүдые үзэхэ, эзэгэй гү, али хооһон байбалынь, тэрээндэ орожо үбэлжэнэ. Шандага агнахадаа уриха зүүхэ. Миин агнахадаа, шандаганай мүрөөр хэбтэһэн газарынь олохо. Хойто үдэрынь ерэхэдэ, тэндээ хэбтэхэ. Тарбага агнахадаа, хабхаан зүүхэ. Миин агнахадаа, түрүүн ябажа үзэхэ, хаана ямар тарбаган байнаб, хэды сагта нүхэнһөөн гаража харагдааб, тэрэ сагта ошоод һуухада гараха ёһотой. Дорго агнахадаа, орой харанхы болгоод, доргондо ябадаг нохойтой һүни агнаха ёһотой. Гүрөөһэн хабар намарынь хадын үбэртэ, ногоондо ороно, үдэшэ үглөөниинь агнажа болохо.

Хойшо агнадаг газартаа бүүдхэ бариһан байхаб. Азанга аха үбгэн, Володя ехэ хүбүүмни – бидэ гурбан мориной эдихэ хагдатай, өөһэдөө ууха уһатай, һайн ангууритай газарта дүрбэн бүүдхэ баряа һэмди. Нэгэтэ гэртээ эдихэ хүнэһэндөө ерээд ошоходомни, Азанга нүхэрни:

- Шамаяа хүлеэжэ һуунабди, – гэбэ.

- Юундэ? – гэһэмни.

- Үглөөгүүр нэгэ томо хандагай урагшаа сарам өөдэ гараба. Энээниие агнаха болоош даа, мяхамнайшье барагдаба, – гэжэ һуугаа һэн.

Би сайгаа уугаад, мүрөөрнь ябажа, һэмээхэн агнажа ошоо һэм. Тэрэнэй хэбтэһэнээ бодоод гүйхэдэнь, тэндэнь буудажа унагаагаа һэм. Бидэ гурбан мяхатай боложо, ехэ хүхижэ, энеэлдэжэ байжа, бүүдхэ барижа ябадаг бэлэйбди. Үшөө тиихэдэ Дээдэ ба Дунда Үреэхэд, Химниин Бугата Болдог, Химниин Мужаха газарнуудта бүүдхэ баряад, консервын банкаар хүүр хэжэ, оройниинь сүлөө сагтаа дуугаргажа, уянгата дуунуудаа дууладаг байгааб. Хожомынь агнажа ябахадаа, бүүдхэдээ орожо, сайгаа уужа, шүлөө эдижэ һуухадаа, толгойдомни яһалашье юумэн орохо даа, теэд яахабши даа. Мүнөө тэрэ хоёрни үнинэй үгы, наһа барагһан юм даа.

Би үшөө нэгэ ушар һанаад байдагби. Буу үгы ябаад, булга бариһан байнаб. Һүхитэгтэ агнажа байгаад, моримни холо ошоһон байгаа. Казбек нохоймни ехэ эрхэ юм һэн, суггаа ябатараа иишэ тиишээ гүйгөөд үгы болошоо. Хойноһоонь үзэхэдэмни нэгэ булганай һая гүйһэн халуун мүртэ ороод ябашаһан байгаа, хүсэн гүйжэ ошоһомни нэгэ бүдүүн хуша боһожо байгаа. Харахадамни, харагдаха юумэн үгы даа. Гэнтэ харагһамни, тэрэ модомни хүндытэй байшоо.

- Яаха гээшэб, ядахадаа буу үгы, һүхэ үгы! – гэжэ бодолгото боложо байтараа, - Үгы, дороһоонь утаа гаргаад үзэхэ юм байна даа, – гэжэ бодобоб.

Утаа гаргажа байтарни, һаршаганаад унажа ерээ һэн. Тиигэжэ гэнтэ нэгэ ехэ олзо олоһон ушар болоһон юм.

Долгорма Тогмитова,
манай корр.

Аман зохёол

Үзэг бэшэгэй бии болоогүй үеһөө

Буряад арадай аман зохёол гүнзэгырүүлэн шудалха дуратай, аман зохёолоор һонирходог хүнүүдтэ туһаламжа болон дурадхагдана.

Арадай аман зохёол гү, али фольклор (англ. folk – lore) хадаа анхан эртэ урда сагһаа аман үгөөр дэлгэрһэн зохёол юм. Арадай аман зохёол эртэ урда сагһаа, үзэг бэшэгэй бии болоогүй үеһөө эхилэн хүгжэжэ ерэһэн байна. Үзэг бэшэгэй бии болоһон сагһаа эхилэн, аман зохёолой хажуугаар бэшэмэл зохёолнуудые найруулан зохёодог болоһон юм.

Тиигэжэ зохёолнууд хоёр янза болоһон түүхэтэй:

а) Аман зохёолнууд гү, али аман үгөөр арадай дунда дэлгэрһэн зохёолнууд;

б) Уран зохёолнууд гү, али бэшэгээр арадай дунда дэлгэрһэн зохёолнууд.

Аман болон уран зохёолнууд удхаараа, түхэлөөрөө, үгүүлбэреэрээ, үүргээрээ г.м. адли байхынгаа хажуугаар, баһа онсо илгаатай юм.

Онһон үгэнүүд

Удхаараа һургаал заатһан, түхэлөөрөө шүлэглэмэл, хэмжээгээрээ багахан аман зохёолые онһон үгэ гэнэ.

Онһон үгэнүүд һургаал тэмдэглэһэн, удхаараа олон янзын байдаг.

Өөрын дайда халуун,
Хүнэй дайда хүйтэн.

Гол голой нохойн
дуун ондоо,
Айл айлай хүүр үгэ ондоо.

Хүбүүтэй хүн хүдэр,
Басагатай хүн бардам.

Хоер хүн эбтэй болбол,
Түмэр хорёо мэтэ.
Хорин хүн эбгүй болбол,
Эбдэрһэн хорёо мэтэ.

Гэртэхи байдал – гэргэнэй,
Газаахи байдал эзэнэй.

Тарган морин һайнда тоотой,
Ноед ламанар сэсэндэ
тоотой.

Үхэр мал – үбһэ тэжээлээр,
Үхибүүд – үбгэдэй
һургаалаар.

Хобдог хүндэ ноен дуратай,
Шашагандаг басагадта
хүбүүд дуратай.

Сэсэн хүн сэсэнишье байха,
тэнэгшье байха
Сэбэр хүн сэгтэйшье байха,
һаланшье байха.

Ганса сусал – галай дарамта,
Гэргэн басаган –
гэрэй дарамта.

Хулгайша хүнэй гар ута,
Худалша хүнэй хэлэн ута.

Худал үгэ хурдан,
Худагай оёор хүйтэн.

Үнэншэ хүн олондо
этигэлтэй,
Худалша хүн хамагта
этигэлтэй.

Эхэнэрэй муу –
зүрхэнэй зоболон,
Ноёной муу – зоной зоболон.

Залхуугай гэртэ түлеэн үгы
Залгидагай гэртэ эдеэн үгы.

Гайхама сэсэн хүндэшье
нүхэр хэрэгтэй,
Гандама халуун сагташье
гал хэрэгтэй.

Эбэртэй хурьган эхэеэ
зобоохо,
Эрьюу хүбүүн эсэгэеэ
зобоохо.

Дүүнэрээ һургажа,
аха болохо,
Хүүгэдые һургажа,
багша болохо.

Ажал хэһэн – аманда тоһон,
Ажалгүй һууһан –
аягада хооһон.

Һайн хүнэй һалтарта
Һарьһан гүзээн дэбтэхэ.

Зарахада дүү,
Алахада эшэгэн.

Бэлэгэй мориной
шүдэ татахагүй,
Бэри хүнэй наһа һурахагүй.

Һайн нүхэр шулуун
хэрэмһээ бүхэ,
Һайн морин харсага
шубуунһаа түргэн.

Урматай хүн
Үрүүлэ бээлэйдэ баярлаха.

Үгэжэ һураһан гар
Эрихэеэ мэдэхэгүй,
Абажа һураһан гар
Һарбайхаяа мэдэхэгүй.

Һайн һамган үргэхэ,
Муу һамган зобоохо.

Үгэжэ байһан гар
Үгырээ гэжэ байхагүй,
Хэнтэг хүнэй һанаан
Дүүрээ гэжэ байхагүй.

Жороо үгэнүүд

Удхаараа бага наһанай үхибүүдтэ ойлгостой аад, түхэлөөрөө тэдэнэй хэлэлгые зүбөөр хүгжөөхэ гэһэн зорилготойгоор орёо үгүүлбэритэй болгоһон бага хэмжээнэй аман зохёолые жороо үгэнүүд гэнэ.

Эрбээхэй эрьелдээд,
Эгсэ дээшээ ниидээшоо.
Эржүүхэй эрьелдээд,
Эгсэ доошоо унашоо.

Борьбоёо борьбишиоһон
Борбилоо борьбодоод,
Борьбоһоонь барингүй
Борьбишиоһоор борьбиигооб.

Тээ тэндэ талын дунда
Тарган тарбаган хэбтэнэ.

Түрэл байгаали

Хуһан модоной аша туһа

Захааминай уран зохёолшодой нэгэдэлэй гэшүүн, Санагын дунда һургуулиин түрэлхи хэлэнэй болон литературын багша Таисия Мархаева хизаар ороноо шэнжэлхэ ажал ябуулдаг, түрэл байгаалияа хамгаалха асуудалнуудые хурсаар табидаг, тиимэһээ һүүлэй үедэ хэһэн шэнжэлэлгэтэеэ танилсуулна.

- Һүүлэй үедэ нютагайнгаа ургамалнуудаар һонирходог болонхойб. Манай багша, ирагуу найруулагша Аюша Доноев сэсэгүүдые магтаһан олон шүлэгүүдые зохёогоо һэн. Тиихэдэ Ринчин Бальжуров Доржо Шагдуров хоёрой «Сагаан дали» дуун бүхы буряад нютагуудта зэдэлжэ байдаг. Харин манай эндэ ургадаг модод тухай балай ехээр бэшэгдээгүйнь гайхалтай юм. Тиимэһээ хуһан модо шэнжэлжэ эхилээб.

Манай хада ууланууд-та, нютаг нугын заха, уһа мүрэнэй эрье зубшан, тэгшэшье, хэжэлүүр ара, үбэрөөр ургадаг модон юм. Ургаһан газарһаань боложо, ондо ондоо түхэлтэйгөөр, гол бэень бүдүүн ба нарин, тэгшэ зуйбаа гү, али барьяа бүдүүн, һалаа болон газаа талань ондо ондоогоор ургадаг. Ара таладаа шэнэһэн модонтой холилдожо, тэдэ хүдэр мододой дали доро ургахадаа, зуйбаа бэе талатайгаар тэгшэ үндэрөөр ургадаг юм. Харин хадын энгэр талын хуһад багжагар ехэ, бүдүүн бэетэй, мантан томо һалаануудтай, набша намаа ехэтэй. Тэгшэ газарта холисо шэнэһэн модогүйгөөр ургахадаа, набтаршагшье һаа, һалаа набша ехэтэйгээр ургаха. Энээнһээ гадна, орьёл шулуутай, хабсагайтай газараар ургадаг хуһад аргагүй бүхэ шанартай байдаг гэжэ хизаар ороноо шэнжэлэгшэ Викулий Шагдурович Хадаев багшамнай хөөрэжэ үгэһэн юм. Хуһанай үрэһэн элбэгээр таража, хаанашье тааража ядангүй тэрэ ургадаг.

Хуһаар хэгдэһэн зэр зэмсэг

Хуһанай бэе талаһаань гү, али үндэһэнһөөнь, үгышье һаа, улха шоодхоһоонь, һалаа хальһанһаань, үйһэнһөөнь элдэб янзын бүтээлнүүдые хэдэг. Хуһан модон ехэ бүхэ, даб гээд хухархагүй, дабирхайгүй, хуһаар хэгдэһэн юумэн хүнэй гарта зөөлэн, хүнгэн, таатай.

Урда сагһаа манай нютагта хуһаар шарга, тэргэ, амһартануудые, дарханай тоногуудые бүтээжэ, ажабайдалдаа хэрэглэдэг байгаа. Юундэб гэхэдэ, хуһан модон бүхэ шанартай, гоё һайхан юм. Хуһанай улха шоодхоор матаар аяга, шанага, агнууриин натруушха, гааһа бүтээдэг байгаа. Дээрэ хэлэгдэһэнэй ёһоор, тэгшэ шулуун адхатай газарта ургаһан хуһан яһала бүхэ аад, уян, тиимэһээ шаргын үргэ, дугааг, үргэбшэ мэтые матажа хэхэдэ, угаа тааруу. Өөрынгөө түхэлөөр элдэб аргаар нугаржа ургаһан хуһаар шаргын буулга, эмээлэй бүүргэ, аргамжа татаха гохо хэдэг. Һалаатаһан хубяарнь хэгдэһэн үбһэнэй гохо, гурбан хургатай аса харахада, нюдэ баясуулмаар.

Хуһанай шоодхо

Хуһанай шоодхо хадаа хуһанай узуурта баржыжа, тобогор түхэреэн түхэлтэйгөөр ургаһан хуби, хуһан бүхэндэ байдаггүй юм. Тэрэниие бэдэржэ олохо хэрэгтэй. Энэ хубяарнь аяга, бэлмэрэй сохюур, модо дархалха тоногуудай эшэнүүдые, гааһа, натруушха гэхэ мэтэнүүдые бүтээдэг. Иимэ шоодхоор хэгдэһэн аягые элдэб янзаар нэрлэдэг байха: улаан аяга, шоодхо аяга, үндэһэн аяга. «Үндэһэн» гэжэ нэрлэгдэһэниинь зүб нэрэнь болоно ха. Юундэб гэхэдэ, хуһанай үндэһэндэ баржыжа ургаһан хубяарнь хэгдэнэ гээшэ. «Шоодхо» гэжэ нэрыень тайлбарилаад үзэхэдэ, иимэ: зунай үедэ хуһанай энэ хубииень абажа, газаадахи хальһыень (түмэжыень, холтоһыень) наринаар хуулан абахада, хурса үзүүртэй нюдэд гэхэ гү, али гадар хальһан байдаг, энээниень щёткотой жэшэжэ, буряадшалан «шоодхо» гэжэ нэрлээ ха. Энэ шобхо хубииень хурса хутагаар, һүхөөр арилган ташахада, аргагүй гоё түхэл зурагтай хуби харагдадаг. Энэнь хуһанай хатахада, ямаршье заби-хахархай гаража хатахагүй, хуһанай эгээл бүхэ хубинь гээшэ. Шоодхын нойтон байхадань, матажа хонхойлгоод, аяга шанага хэдэг байһан. Түнхиһэн нойтон шоодхоёо уһанда шанажа бусалгаад хатаадаг. Юундэ шананаб гэхэдэ, түргэн хаташье

(Үргэлжэлынь 10-дахи нюурта).

(Үргэлжэл).

тиихэдээ бүри бүхэ болодог. Хатаһан хойноһ аяга шанагын түхэлтэй болгохо, һайнаар мүлижэ арилгаад, тоһо түрхижэ, мүнөө лаагаар шэрдэжэ, зураг хээень эли тодо болгодог. «Улаан» аяга гэжэ нэрлэһыень тайлбарилха хүсэл түрэнэ. Урда сагта ондоо нютаг оронуудһаа үндэһөөр хэһэн аяганууд аралжаа наймаанда ерэдэг байгаа. Эдэ аягануудай газаа тала улаан үнгэтэйгөөр харагдадаг байһан ушарһаа «улаан аяга» гэжэ нэрлэгдээ ха. Иимэ шоодхо ганса хуһанай үндэһэндэ байдаг бэшэ, элдэб түрэлэй мододто дайралдадаг: мойһондо, бургаахадта, дулаан болон хүйтэншье оронуудай мододто.

Хуһанай улха

Улха хадаа хуһанай дээшээ ургаһан бэе таладань тобойжо ургадаг юм. Теэд тэрэ хуһан бүхэндэ байхагүй. Ой соогуур ябахадаа адаглан харахада, нэгэ улхатай модоной байбалнь, тойроод олохон хуһанда улха үзэгдэдэг, юундэб гэхэдэ, улхатай модонһоо унаһан үрэһэнһөө тэдэ ургана. Модоншье хүрэтэрөө уг гарбалаа, шарай үнгэеэ баримталдаг юм байна. Энээниие ойлгожо ябахаар лэ даа. Хуһанай улха баһал бүхэ барилгатай, энээгээр аяга шанага гэхэ мэтын хэрэгсэлнүүдые бүтээдэг. Һайнаар мүлижэ арилгаад харахада, баһал үнгэ зүһэнь гоё, һолонготоһон, долгитоһон хээ нюдэ баярлуулдаг.

Хуһанай шоодхо болон улха хоёрһоо гадуур хуһанай гол бэеын мяхан (текстура – волокно) долгитон ургаһан байдаг, энэнь хуһанай эгээ бүхэ, һайн хубинь гэжэ сэгнэгдэдэг. Хуһанай узуур талада нэгэ шүүрхын ута соо энэ хубинь байха, энээгээрнь таряагаа нюдэхэ уур хэдэг. Долгитоһон барилгатай хуби хуһанда утаар байдаг, тэрэниие «хүмэдхэ» гэжэ нэрлэдэг. Энэнь урда жэлнүүдтэ үйһыень хуулаһан хуһанда, хүнэй һүхөөр сараа гаргаһыень зубшан ургаһан байдаг. Тиимэһээ иигэжэ хэлэхэдэ болоно: хуһанай эрэмдэг ороод, саашадаа ургаһан, амидарһан шарха (һорьбо) гээшэ. Энээгээр һүхын, алхын, балтын эшэ хэхэдэ таатай, бэлээр хухархагүй, бүхэ шанартай. Хуһан – дабирхайгүй модон юм, тиимэһээ амһарта хэдэг байһан: хүнэг, торхо, бэлмэр, аяга, шанага, халбага.

Үйһэн тухай хөөрэлдэе...

Хуһанай үйһөөр түйсэ, торхо, тоорсог, һабяа, гуталай дүрэнхэ, онгосо гэхэ мэтые урладаг. Үйһэн хура бороодо нородоггүй юм. Тиимэһээ урдандаа манай элинсэг хулинсагнай гэр бараанайнгаа, дал дамхуугайнгаа хушалтада хэрэглэдэг байһан, мүнөөшье хэрэглэнэ. Үшөө тиихэдэ сэхэ һайхан хуһаар банза номынгоо годлиин һурша хэдэг. Энэ талаар Буряадай габьяата багша Дамба Ульзетуев ехэ ажал ябуулна. Дамба Доржиевичай хэлэһээр, банза номоо буга турагай, хадын ямаанай, һарлагай эбэрээр бүтээгээд, үйһөөр нягталжа орёоно. Иихэдээ саһа бороонһоо, хүйтэн халуунһаа шанараа алдахагүй болоно.

Манай «Уран Дүшэ» нэгэдэлэй гэшүүн, ирагуу найраг-ша, арадай дархан алдартай багша Валерий Дашеевич Цыбиков холо ойгуур сууда гаранхай. Үйһөөр тэрэнэй урлаһан олон тоото зүйлнүүд үзэмжэнүүдтэ табигдажа, олоной анхарал татадаг. «Буряад үнэнэйнгөө» хуудаһануудта олондо һонирхолтой «Арадай дарханай хэшээлнүүдые» гаргажа байдаг.

Валерий Дашеевичнай тиимэл урагшаа һанаатай хүн юм. Мэлс Самбуевай ой тэмдэглэхэдэмнай, суута поэдэй дүрые үйһэн дээрэ урлажа, шүлэгүүдыень бэшэжэ, һургуулиимнай музей шэмэглээ һэн. Тиихэдэ баһа хэдэн хэшээлнүүдые үнгэргөө бэлэй.

Хуһанай эм домтойнь үнинэй мэдээжэ...

Хуһанай эм домтой хубинуудынь арад зон ажабайдалдаа үни холоһоо хэрэглэдэг. Тоолохо болоо һаа, иимэ: шүлтэ (чага), намаа набша, гүлгэн, шүүһэн. Хуһанай намаалха үедэ шүүһыень абажа хэрэглэдэг, нальхинь саахар ехэтэй юм. Энэ нальхинь олон жэлдэ сугларжа, шүлтэ бии болодог. Шүлтын үдхэн шүүһэ бусалгаад уухада, хотодо ехэ һайн, хотын үбшэ эдэгээдэг. Нойроо алдаһан, һанаагаа зобоһон хүндэ ехэ туһатай. Урашуул модон хэрэгсэлнүүдээ будажа, яһала һайхан, бүхэ болгодог. Эндэ нэмэжэ хэлэхэдэ, хуһаар хэгдэһэн зэр зэмсэгээ хура бороондо байлгахагүй юм, түргэн үмхирдэг. Матамал байгаа һаа,тэрэнь сэхэршэдэг.

Уян нугархай хуһан модон хабарай эхилхэтэй сасуу газар уһанайнгаа шэмэ шүүһые бэедээ шэнгээжэ, бүхы һалаа набшануудаараа тараана. Хуһан хадаа арюун сэбэрэй һүлдэ тэмдэг мүн гэжэ арадай дархан Валерий Дашеевич Цыбиков тэмдэглэһэн байна.

Сэнгэ РИНЧИНОВ

Дурасхал

Буряад хэлэнэйнгээ шэдитэ баялигаар...

Мүнөө гаражa ерэһэн 2017 оной январь һарын зургаанай үдэр мүнөө мэндэ ябаа һаа, Буряадай арадай прагуу найруулагша Николай Дамдинов түрэһөөр 85 жэлэйнгээ ойе тэмдэглэхэ һэн.

1932 оной янгинама хүйтэн январь һарада «хохир дээрэ түрэһэнби, хүдэһэн үмдөөр хүн болоһон хубитайб, үлэн хооһон жэлнүүдэй хомхой нюдые харагһанби, үедөө дүтэ хүнүүдээ алдагһаншье ушартайб»... Дунда һургуули алтан медальтайгаар дүүргэхэ үедөө шүлэг бэшэжэ эхилһэн, Максим Горькиин нэрэмжэтэ Москвагай Уран зохёолой дээдэ һургуули дүүргэһэн алдартай. Тэрэ үеынгөө байдал тухай, нютагайхидайнгаа һайн һайхан заншалые өөрынгөө хуби заяанда үзэһэнөө мартадаггүй бэлэй.

Дээдэ һургуулияа дүүргэхэ үедөө, 1955 ондо шүлэгүүдэйнгөө түрүүшын «Баргажан» гэжэ суглуулбари хэблүүлһэн байна. Түрүүшынгээ номой гараад байхада, залуу уран зохёолшо «хаймадан хаража, саашанхияа шэбшэхэм. Хамаагүй, юу хээ бүтээхөөр шэнги байдагби», – гэжэ бэшэһэн байдаг. Тэрэ «юу хээ» гээшэнь зохёолшын гурбан томо боти боложо, уншагшадта хүрэһэн. Үшөө зохёохы замайнгаа эхиндэ «үргэн талаар ябагһандал, нагһанайнгаа зам гаталһайб» гэжэ бэшэһэндээ хүрэжэ, арад зондоо, гансашье манай Буряад орондо, Росси гүрэндэ бэшэ, Агуухэ СССР гүрэнэй эрхим бэрхэ зохёолшодой зэргэдэ ороһон, зохёолнуудынь тэрэ үеын манай Совет ороной олон тоото арадуудай өөһэдынь хэлэндэ оршуулагдажа гарадаг байһан.

Николай Гармаевич 1975 ондо Россиин Гүрэнэй шангай лауреат боложо, тэрэл жэлдэ «Апрель» гэжэ номоо хэблэһэн. Зохёохы ажал ябуулхадаа, аха захатанай заабари, үреэлнүүдые зүрхэндөө бүхөөр хадуужа ябадаг байһан Николай Гармаевич һүүлдэнь өөрөө дүршэл шадабарияа удаадахи халаанда дамжуулхаяа оролдодог байгаа.

Зохёолнууд соогоо Николай Гармаевич аха нүхэдэйнгөө анхарал дэмжэлгэ ходоодоо үндэрөөр сэгнэжэ, баяр баясхалангай мүрнүүдые зорюулжа, ашыень яажа харюулха тухайгаа ямаршье нюусагүйгөөр бодомжолһон мүрнүүдые зохёолнууд соогоо орхиһон байдаг.

Гансашье Хоца Намсараев бэшэ, мүн бусад бэлигтэй зохёолшод – шүлэгшэд Дамдиновай зохёолнуудые уншажа, һанамжа дурадхалнуудаа оруулдаг байһан, тиигэжэ автор шүлэгүүдээ олон удаа мүлижэ, уншагшадтаа дурадхадаг байһан. Залуу зохёолшодшье, тэрэнэй бэшэһэн мүрнүүдые дэмжэгшэдэй дунда Чимит Цыдендамбаев, Жамсо Тумунов, Аполлон Шадаев гэгшэд болон бусад ахамад зохёолшод «һанагһанаа бэелүүлхыень, һарбайха абахыень» залуу нүхэртөө хүсэдэг һэн гэжэ Николай Гармаевич дурсадаг һэн.

Ахамад зохёолшодһоо магтаал – заабари абагһан поэт саашадаашье «залуушуулаа дэмжэдэг байхамни болтогой!» гэжэ нангин уялгаяа мэдэржэ, ямаршье тушаалда ажаллахадаа, Уран зохёолшодой холбоондо, «Байгал» сэтгүүлдэ хүдэлхэдөөшье, ниитэ ажал ябуулгадашье байхадаа, энэ ёһо гуримаа баримталдаг байһыень удаадахи үеын зохёолшод һанажа, баясажа байгаа. Тэдэнэй дунда мэдээжэ зохёолшод: Мэлс Самбуев, Даша Дамбаев, Владимир Лоргоктоев, Георгий Дашабылов, Баир Дугаров, Булад Жанчипов, Андрей Румянцев болон бусад – эдэмнай булгадаа бүгэдэндэ мэдээжэ зохёолшод лэ!

Бэлиг түгэс зохёолнуудые бэшэхэһээ гадна, Николай Гармаевич эрхим оршуулагша байһан. Түрэл буряад хэлээрээ А.С. Пушкинай, М.Ю. Лермонтовэй, Н.В. Гоголиин, В.В. Маяковскиин, С.А. Есенинэй, А.Т. Твардовскиин зохёолнуудые оршуулхадаа тон наринаар, гүнзэгы удхыень уран гоёор уншагшадта хүргэһэн, түрэл буряад хэлэнэйнгээ шэдитэ баялиг эрхим һайнаар хэрэглэһэн байдаг.

Николай Гармаевичай зохёолнуудые ород хэлэндэ Россиин элитэ ехэ шүлэгшэд оршуулдаг һэн, тэдэнэй тоодо Евгений Евтушенко, Роберт Рождественский, Римма Казакова, Юрий Левитанский, Олег Дмитриев, Андрей Румянцев, Владимир Липатов болон бусад бии һэн. «Мүшэтэ харгы» гэжэ сонедүүдэйнь гүрлөөе ород хэлэндэ Андрей Румянцев оршуулһан. Һайн һайхан хэрэг дахуултай гэдэгтэл, иимэ гүрлөөнүүдые Мэлс Самбуев, Георгий Дашабылов болон бусад бэшэжэ, оюун бэлигээ туршаа һэн.

Бүри үбгэрхэ тээшээ Николай Дамдинов манай эрхим хүгжэмшэдтэй уран гоё дуунуудай үгэнүүдые бэшэһэн, тэдэнь «дали жэгүүр ургажа», мүнөөшье арад зомнай «Алтан дэлхэйн жама ёһоор», «Уулахан Барханай орой дээгүүр», «Үргэн Хүнтэй», «Багахан Борынгоо ульгамые», «Боориёо тойроһон», «Амрагай хэшэг» гээд лэ, Анатолий Андреев, Базар Цырендашиев болон бусадай зохёоһон дуунуудые мэдээжэ артистнууд, залуушуул, үндэршье нагһатайшуул – бүхы араднай дуулажа, сэдьхэлээ ханажа байдаг.

Соёлма Бальжурова,
манай корр. хэблэлдэ бэлдэбэ

Сэсэгма ГАРМАЕВА

«Дуулим һайхан нютагтаа…»

* * *

Залуу ябаха үедөө,
Зулгы һайхан хаһадаа
Амраг хоёр уулзажа,
Ажаһуужа захалаа.

Үгэ хүүрээ ойлголсон,
Үдэр хоногоо үнгэргөө,
Хүбүүтэй болоходоо баясан,
Хүдөө нютагтаа ажаһуугаа.

Жаргалтай тэрэ сагынь
Жэгтэй түргөөр үнгэрөө,
Хүбүүтэйгөө мордоо эсэгэнь,
Хархис дайсантай тэмсэхээ.

Холын тэрэ дайнһаа
Хүбүүншье, эсэгэшье бусаагүй,
Мэдээгүй, таняагүй газартаа,
Мүнхэрэн тэндээ унаа...

Үриёо инагтаяа алдаһан,
Эхэнэр үлөө гансаараа...
Тэнюун байдал мартагдаа
Тэрэ холын сагһаа...

Уршалаа болон, атиралдаа
Үнжэгэн һайхан шарайниинь,
Харасань ехээр һулараа,
Холо ходо шэртэһэндээ.

Эсэгэтэеэ ябаһан хүбүүгээ
Үдэртөө шахуу харадаг,
Ойро тэдэниинь ерэхэдээ,
Ондоо улад болодог..

* * *

Сэхир голойнгоо эрьедэнь
Сэнгэн, зугаалан ябахадаа,
Дурланаб үнэн зүрхэнһөөн
Дуулим һайхан нютагтаа.

Уужам Буряад орондоо
Үнинэй сууда гаранхай,
Оодон һарлаг малааараа
Олоной анхарал татанхай.

Үндэһэн хэлэеэ буряадуудай
Үргэн дээрэ ябадаг,
Ажалша малша зоной
Анханай шэлэһэн нютаг.

* * *

Ханилмаар һайхан дүүхэй
Холшор залуу наһандаа
Хэдэн олон хүбүүдэй
Халуун зүрхэ буляагаа.

Урасхал түргэтэй уһандал,
Уян нугархай бэетэй,
Үглөөнэй сэлмэг үдэртэл,
Урихан зөөлэн харасатай.

Хоёр зурагар нидхэнүүдынь
Хараасгайн дали һануулна,
Харахан томо нюдэнүүдынь
Хүнэй сэдьхэл баясуулна.

Зохид даруухан зантай,
Зурагтал һайхан басаган
Зоной дунда хүндэтэй,
Зугаалан ябахан, аятай.

* * *

Үндэр уула дабахада,
Уужам тала харагдаха,
Үхибүүн наһандаа ябахада,
Үбгэдэй зугаа шагнадаха.

Хабарай сагай бусахада,
Хабатайгаар тала ногоорхо,
Хорёодтой шинии наһанда
Ханилмаар нүхэр олдохо.

Бороотой үдэрэй үнгэрхэдэ,
Булжамуур дуугаа эхилхэ,
Бусадай элдэбээр хэлэхэдэ,
Буусахан тоонто һанагдаха.

Хүйтэн үбэлэй жабарта
Хамаг амитад шэшэрхэ,
Хүндэ сагай ерэхэдэ,
Хайрата эжы һанагдаха.

Редакциин хаяг: 671950, Буряад Улас Закаменск хото, Кировэй үйлсэ, 8-дахи гэр.	**Эмхидхэн байгуулагша: Захааминай аймагай захиргаан**		**Толилолгонуудта үгтэһэн тоо ба баримтануудай, хүнэй, нютагай нэрэнүүдэй зүб бурууда авторнуудынь харюусалгатай.**
Һарадаа хоёр дахин гарадаг һоншн.	**Редактор С.Б-О. Бальжурова суглуулан бүридхэжэ, алдуунуудые зааһагша, ризограф дээрэ хэблэгшэ Э.В. Цыдемпилова.**	**Телефон, факс: 4-46-32** **ород газетын редакторай, харюусалгата секретариин ба соносхолой – 4-30-54, буряадай – 4-45-85, компьютерна түбэй – 4-31-61, бухгалтериин – 4-30-37.**	**Редакциин хараа үзэл авторнуудай һанал бодолтой зохилдонги бэшэ байжа магад.**
Хэһэг 300. Индекс 59901	**Хэблэлэй нэгэ хахад хуудаһан хэмжээтэй.**		